

ԴՐՕՇԱԿ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

11

ԱՍԵԱԿ

**ՔԱՆԻ ԴԵՌ ԿԱՅ ՊԱՅՔԱՐ,
ԿԱՅ ՆԱԵԻ ՅՈՅՍ, ՀԱԻԱՏ ԵՒ
ԱՆՊԱՅՄԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿ**

Գիրքերու Ընտ

ՎԻՊԱԿԱՆԱՅՈՒԱԾ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

**Հայոց Ցեղասպանութիւնը
Էդգար Բիլգենրաթի պատկերացումով**

Ռուբինա Փիրումեան*

Գեղարուեստական գրականութիւնը եւ այս պարագայում Հայոց Ցեղասպանութեան գեղարուեստական պատկերացումը, պատկերումը, պարունակում է մի ճշմարտութիւն, որ որոշ տեսակէտից, ինչպէս օրինակ՝ ի համեմատութիւն փաստագրութեան, կարող է իրականութիւնից տարբեր թուալ, նոյնիսկ անիրական: Այնուամենայնիւ, գեղարուեստական գրականութեան ճառագած ճշմարտութիւնը ունի մի այնպիսի՝ ներգործող ուժ ու այնքան խորն ազդեցութիւն, ինչը որեւէ պատմական փաստ կամ պատմագրութիւն չի կարող ունենալ: Ցեղասպանութեան վիպայնացման առթած տեսադաշտը նոյնքան ազդեցիկ է, որքան ապացոյցների պարզած տրամաբանութիւնը: Դա ամենահատու միջոցն է ցեղասպանութեան ընկալմանը սատարող: Ես այս երեւոյթի մասին արտայայտուել

**) Հեղինակը պալմաքան-դոկտոր է, աւարդած է Մ. Նահանգներու UCLA համալսարանի Հայագիտութեան ամպիոնը: Հրապարակած է հայերէն եւ անգլերէն բազում գիտական յօդուածներ, նաեւ հեղինակ է մենագրութիւններու եւ Հայ Դարի նուիրում ղաաագիրքի:*

եմ մեկ այլ յօդուածում¹ եւ պիտի կրկնեմ այստեղ. հաւատա-
ցած եմ, որ ազգային հաւաքական աղէտից անցած ժողովուրդ-
ների մտադաշտում այդ աղէտը նկատուած ու դրոշմուած է
մնում ո՛չ այնքան փաստագրական գրականութեան, որքան
արուեստագէտի վրձինի հարուածի տակ վիպականացուած
ստեղծագործութիւնների միջոցով: Այս տեսանկիւնից դատե-
լով՝ Էդգար Հիլզենրաթի վէպը՝ «**Վերջին Մտքի հեքիաթը**»², ոչ
միայն մի կատարեալ գեղարուեստական գիւտ է, այլեւ՝ մի
կարեւոր, ես կ'աւելի մի եզակի արժէք՝ Հայոց Յեղասպանու-
թեան գրականութեան անդաստանում եւ անմրցելի աղբիւր
Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչողութեան համար:

Հիլզենրաթի միանգամայն վերացական վէպը ցուցաբերում
է մի տարօրինակ ոճ ու մօտեցում, որ ո՛չ մի հայ հեղինակ չի
փորձարկել: Այս «դրսեցին» յաջողել է յստակօրէն ցոյացնել
ցեղասպանութեան ներգործումը թէ՛ զոհի եւ թէ՛ ոճրագործի
հոգու վրայ: Հայի ամէնօրեայ կեանքի, մանաւանդ՝ նրա կեն-
ցադային բացասական երեւոյթների նկարագրութեան մէջ,
Հիլզենրաթը ծայր աստիճանի, երբեմն՝ ուղղակի ընդվզում ա-
ռաջացնելու չափ, իրապաշտ է: Հայ ընթերցողի համար, իրօք
դժուար է դիրութեամբ մարսել այնքան պարզութեամբ ու ա-
նըսպասելիօրէն հասարակ, ոչ-գրական ոճով նկարագրուած
մարդ էակի, կամ՝ աւելի ճիշտ՝ հայ մարդու կեանքի յոռի երե-
ւոյթները. մի բան, որ մեր գրականութեան մէջ այնքան վար-
պետօրէն ծածկել ենք միշտ: Հիլզենրաթի վէպում թաքուներ
չկան, լեզուն սահման չունի: Կարելորն այն է, որ հեղինակը

1.- *Տես Ռոքինսա Փիրումեան, "Problematic Aspects of Reading Geno-
cide Literature: A Search for a Guideline or a Canon", "Remembrance
and Denial" հայրդում, Քիչրդ Յովհաննիսեանի խմբագրութեամբ (De-
troit, Michigan: Wayne State University Press, 1999), էջ 184:*

2.- Գերմաներէնով գրուած վէպը (բնագրի վերնագրով՝ Das Märchen
vom letzten Gedanken) հրատարակուեց 1989ին Միւնիխում եւ նոյն տա-
րին արժանացաւ Günter Grass Հիմնարկութեան կողմից բաշխուած Al-
fred Döblin մրցանակին:

թուրքին եւս բնութագրել է նոյն անսքող ոճով ու վանողական իրապաշտութեամբ: «Հայն ու թուրքը դարեր նոյն երկրում ապրելով այնքան են նմանուել իրար, որ դժուար է նրանց զատորոշել», գրում է հեղինակը. «Եթէ ուզում ես ճանաչել հային՝ նայիր նրա աչքերին»³: Թուրքի համար հայի աչքերը «վաւաշոտ են, քինոտ, ագահ, խորամանկ ու խարդախ՝ ճիշտ հրեաների եւ յոյների աչքերի պէս: Այս երեքը սատանայի մարմնատրումն են այս աշխարհում... Նոյնիսկ եթէ որեւէ այլ պատճառ չլինի նրանց արմատախիլ անելու, նրանց աչքերը բաւական են»: Թուրք բէյի այս ինքնավստահ բնութագրումին պատասխանում է վէպի հեքիաթախօսը՝ մեղդահը. «Բայց Վալի բէյ, եթէ հայի աչքերին նայես, դու քո՝ աչքերին ես նայում» (էջ 67-68): Եւ Մեղդահը նկատում է, թէ ինչպէ՛ս գումատում է Վալին: Նա գիտի, թէ թուրքի յատկանիշներն են, որ երեւում են հայի աչքերի հայելու մէջ:

Պատմական ուսումնասիրութեանց տարիների աշխատանքի արդիւնք է ընկած այս վէպի հիմքում: Պատմական ճշմարտութիւնը պատկերուած է սառն դատողութեամբ, անկողմնակալօրէն, առանց զոհին իդէալականացնելու, առանց ոճիրը արդարացնող երեւոյթներ փնտռելու: Վերլուծումը իրապաշտ է եւ, չնայած վիպական տարրի շեշտուածութեան եւ

3.- Այս ուսումնասիրութեան հիմք է ծառայել գերմաներէն բնագրի անգլերէն թարգմանութեան երկրորդ հրատարակութիւնը: Թարգմանութիւնը կատարել է Հիւ Եանգը (առաջին հրատարակութիւնը՝ London: Scribners, 1990): Թարգմանութիւնը (The Story of the Last Thought), որպէս լուսագոյն թարգմանական գործ, շահել է Schlegel-Tieck մրցանակը: Յղումները կատարուած են այս երկրորդ հրատարակութեանը (London: Sphere Books, 1991): Ուսումնասիրութեանս մէջ կատարուած մէջբերումները թարգմանել եմ եւս եւ փակագծի մէջ նշել եմ վերոյիշեալ հրատարակութեան համապատասխան էջաթիր: Այս մէջբերումը տես էջ 26: Վէպը թարգմանուած է այլ լեզուների եւս, ինչպէ՛ս՝ ֆրանսերէն, հայերէն եւ ռուսերէն: Հայերէն թարգմանութիւնը կատարել է Լիլի Տէր-Մինասեանը, եւ գործը հրատարակուել է երեք բաժիններով՝ 1993, 1994 եւ 1996 թուականներին երեսնում:

երեսակայական տիպարների գերիշխող առկայութեան, դէպքերը պահուած են իրենց պատմականութեան մէջ. իսկ վէպը զարգանում է իրապաշտ հէնքով հիստում պատմական ֆոնի վրայ: Հեղինակը պատրաստում է հողը՝ ընթերցողին թողնելով պեղել ցեղասպանութեան արմատները, ոճրագործի հոգեբանութիւնը եւ զոհի կեցումները:

Ձեռնած բառը

Վէպի անգլերէն քարգմանութեան հրատարակութեան կազմի յետեւում բերուած մի կարճ պարբերութիւն բացատրում է աշխատութեան բնոյթը, տալիս է ֆոնը, որի վրայ պատումը պիտի ծաւալուի:

Պարունքիւնը վերաբերում է դարու լաւագոյնս մոռացութեան քրուած ոճրին հայերի ողջակիզմանը թուրքերի ձեռքով 1915ին: Բայց եւ այնպէս, ահաւասիկ, սա թէ՛ պարունքիւն է եւ թէ՛ հեքիաթ, որ ծաւալում է գեղեցիկ երկխօսութիւնների, քարաշխարհիկ առասպելների եւ վառ երեսակայութեան սրեղծած պատկերների ընդմիջից: Պարունքը հայազգի Թովմա Խարխեսանին քանում է դէպի անցեալ՝ քեսնելու զազանութիւնները, այնպէս ինչպէս պապերն էին քեսնել՝ հօր հեքիաթով, նրա ծննդավայր գեղապետի լեռնային գիւղից մինչեւ թուրք ղեկավարների քանջարանները քայլ առ քայլ նրա կեանքի ճամբան անցնելով, մինչեւ հայոց պարունքեան խորքերը հասնելով եւ վառ նկարագրութեամբ վերակենդանացնելով այս հին քրիստոնէայ ժողովրդի բանահիւսութիւնն ու աւանդոյթները:

Որոշ տարբերութեամբ, գերմաներէնով հրատարակութեան կազմի յետեւում բերուած բացատրութեան մէջ, այսպէս է ասուած.

Հերիաքը ասում է մեզ, որ մարդ էակի վերջին միտքը ժամանակի սահմաններից դուրս է ելնում: Անարդյուն Բեքիր քաղաքի դարպասին նստած, իր ընկերների վերջին շառաիղ թովմա Խափսեանի վերջին միտքը մէկ անգամ եւս ասքում է հայութեան տառապանքը այնպէս ինչպէս նրա ընկերների պարմութիւնն է պարկերում: Հերիաքախօս Մեդհաի առաջնորդութեամբ, թովման հետեւում է հօր քայլերին գեղարեսիլ լեռնային գիւղից մինչեւ բուրք դեկավարների տանջարանները: Նա ականապես է դառնում 1915ի հայերի մեծ կոտորածին, որոնք Կոստանդնուպոլսի կառավարութեան համար մէկ անգամ ընդմիշտ Հայկական Հարցը լուծելու միջոց դարձան:⁴

Այս երկու պարբերութիւնները, միասնաբար, վէպի ստուերային նկարագրութիւնն են տալիս, որը ինձ թոյլ է տալիս գերծմնալ այս թեմատիկ վերլուծումը վէպի համառօտագրութեամբ ծանրաբեռնելու պարտաւորութիւնից:

Այս երկու մէջբերումները կատարելու նպատակս, սակայն, աւելի ցոյց տալն էր, թէ ինչպէս ո՛չ անգլերէն թարգմանութեան եւ ոչ ալ գերմաներէն բնագրի հրատարակիչները «ցեղասպանութիւն» բառը չեն գործածել: «Ողջակիզում», «մեծ կոտորած», բայց ո՛չ երբեք ցեղասպանութիւն: Քաղաքական նկատառում, ծայրայեղ զգուշութիւն՝ չվիրաւորելու համար ներանց, որոնք շարունակում են ուրանալ Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութիւնը:

Յամենայնդէպս, այս փափկանկատութիւնը մնում է դրսի շապիկի վրայ միայն: Միջուկը՝ ինքը աշխատութիւնը, ցուցաբերում է հեղինակի անդեղեւ հաւատարմութիւնը դէպի պատ-

4.- Այս մէջբերումը վերցուած է Դագմար Ս. Ջ. Լորենցի «Hilsenrath's Other Genocide» (Հիլզենրաթի մէկ այլ ցեղասպանութիւնը) վերնագիրը կրող մէկ գրախօսականից, որ հրատարակուել է Simon Wiesenthal Center Annual 7ի մէջ:

մական ճշմարտութիւն, որ ամբողջ պատումի ընթացքում ծաւալում է անշեղ:

Սեր աչքի առջեւ սահող դէպքերը երեւակայական են անշուշտ, բայց պատմական հաստատուն ֆոն ունեն եւ նոյնիսկ առընչում են այսօրուայ իրականութեան հետ: Թովմա Խատիսեանի 73 տարիների անցած կեանքը յետ ու առաջ կտրելով, նրա վերջին միտքը փորձում է դէպի յաւերժութիւն քել առնելուց առաջ անվիճելի ճշմարտութեան հասնել: Պրպտումը նրան պատմութեան խորքերն է տանում: Խորհրդանշական իմաստով՝ Վերջին Միտքը քրքական արխիւներում «Հայկական քրթածրար»-ն է ի գուր փնտռտում, քրթածրարը՝ «մոռացւած ցեղասպանութեան»: Ու նա ապշած լսում է արխիւների պատասխանատուի անտարբեր բացատրութիւնը, քէ ինչո՛ւ քրթածրարը չի գտնում: Ճշմարտութիւնը ուրացումի է մատնւած: Ճշմարտութիւնը քաղաքական խաղերի գոհ է դարձած: Աշխարհը իրազեկ է, բայց նախընտրում է անտես ձեւանալ: Այս անտարբերութեան պատը վերացնելու համար, Վերջին Միտքը յուսահատօրէն դէպի Միաւորում Ազգերի Կազմակերպութեան շէնքն է քոչում: Դահլիճում խօսում է ազգերի ներկայացուցիչների առջեւ, պատմում է քուրքի ոճրի գոհ՝ իր ընտանիքի եւ բոլոր հայ ընտանիքների կոտորածի պատմութիւնը: Ու զարմանքով նկատում է, քէ ինչպէ՛ս է դահլիճը աստիճանաբար դատարկում եւ ինքը լռութեանն է խօսում: Ո՛չ որ չի ուզում լսել հայերի ցեղասպանութեան մասին եւ, եթէ լսի էլ, լսածը չի փոխանցի, կը լռի:

Եւ ցեղասպանութեան պատմութիւնը լռութեանը պատմեցի: Եւ լռութեան ասացի, քէ որքա՛ն կարեւոր է այս մասին խօսել բոլորին: Ասացի. «ամէն մարդ պիտի գիտնայ», այլապէս ինչպէ՛ս պիտի ապագայ ցեղասպանութիւնների առաջն առնել, եթէ ամէն մարդ յայտարարի, քէ ինքը չգիտէր, ոչինչ չէր լսել այդ մասին եւ ոչինչ էլ չարեց որս առաջն առնելու, քանի որ այդպիսի բան չէր կարող պատկերացնել... Եւ իմ ժողովրդի հա-

մար ոչինչ չուզեցի եւ ոճրագործութիւնների դէմ պայքիժ չպահանջեցի: Ասացի՝ «Միայն ուզում եմ լռութիւնը կոտրել: (էջ 14)

Մ.Ա.Կ.ի դատարկ դահլիճին տիրող լռութիւնը Հայոց Յեղասպանութեան վկայ ազգերի լռութիւնն է խորհրդանշում: Դա պատկերաւոր կրկնութիւնն է հեքիաթախօս Մեղդահի հաստատումին, քէ «Հայերի բնաջնջումը, ամբողջ մի ժողովրդի սպանող թուրքիայում, ի վերջոյ միայն դահիճներին չափի վերագրել, այլ նաեւ՝ նրանց դաշնակիցների լռութեանը»: (էջ 155-156)

Որպէս պատմական մի վեպ

Գերմանացի հրատարակողի կողմից այս աշխատութիւնը իբրեւ հեքիաթ բնութագրելը, իմ կարծիքով, հազիւ հեղինակի պատմողական ոճով է արդարանում: Պատումը պատմական դէպքի մասին է, բայց պատմական վեպի շրջանակից շեղուած ու բացարձակ վերացական ձեւ ու բնոյթ առած, ստեղծում է մի պատմական ճշմարտութիւն, որ նոյնիսկ աւելի համոզիչ է, քան ինքը պատմագրութիւնը:

Վեպի հերոսը, Թովմա Խատիսեան ստացուած անունով, երեսկայական տիպար է՝ անձանօք սկիզբով ու անորոշ վերջաւորութեամբ: Թովմայի հարցումին, քէ ինչպէ՛ս էր աշխարհ եկել, Մեղդահը պատասխանում է. «Հայաստանը քեզ ծնեց Թովմա՝ Խատիսեան: Եւ՝ ճամբաների վրայ ճառագայթող տաք արեւը» (էջ 5): Մեղդահը Թովմայի ծննդեան պատմութեան զանազան տարբերակներ է ներկայացնում, կարծես հեքիաթ է պատմում: Բայց հայոց կոտորածներին ու տեղահանութեան ծանօթ ընթերցողի համար բոլոր տարբերակներն էլ հաւանական են հնչում:

Հազարաւոր իր նմանների հետ մի յղի կին է քայլում աքտորի ճամբով: Մերթ սայթաքում է, հազիւ վեր կենում ու շա-

րունակում է տարուբերուելով քայլել: Ծննդաբերութիւնը մօտ է, կիւնը ճշում է ցաւից: Թուրք զափթիւն իր դաշոյնով թեթեալի պատռում է կնոջ փորը եւ Թովման դուրս է սողոսկում (էջ 463): Թովմայի ծննդոցը ինչ էլ որ լինի, նա իրական է՝ ինչպէս իր շինուած ինքնութիւնը:

Պատումի վերացական այս ոճը, յամենայնդէպս, վէպի պատմական բնոյթին չի խանգարում: Վէպը այնքան պատմական է, որքան Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա Դադի քառասուն օրերը»: Այս երկու վէպերն էլ, մէկը միւսից շատ տարբեր, հայոց տառապանքն են նկարագրում եւ երկուսն էլ մէկ անժըխտելի ճշմարտութիւն են բացայայտում: «Դիպուածով հանդիպեցի Հայկական Հարցին», - արտայայտուել է Հիլզենրաբը: «Երբ սկսեցի այդ մասին կարդալ, նկատեցի, թէ որքան մմանութիւններ կան երկու ցեղասպանութիւնների (հայկական եւ հրեական - Ռ.Փ.) միջեւ: Կարդացել էի Վերֆելի մեծ վէպը, մտածեցի պէտք է մէկը մի արդիական վէպ գրի այս նիւթի մասին, բայց միանգամայն տարբեր Վերֆելից: Դա 1970ին էր: Նիւ Եորքի գրադարանում որոշ ուսումնասիրութիւններ կատարեցի. բայց հրաժարուեցի, նիւթը շատ ծանր էր: 1975ին Գերմանիա գաղթեցի»⁵: Բայց Հիլզենրաբին վերջապէս յաջողուեց գրել այդ վէպը: Նրա գլուխ-գործոց վէպը 1989ին Գունթըր Գրաս Հիմնարկութեան շնորհած Ալֆրեդ Դոբլին նրցանակին արժանացաւ:

Մէկը միւսի բնութագրումը

Ըստ Մեդդահի, դրսի մարդը հազիւ կարողանայ հային թուրքից զանազանել: Երկուսը մնան են իրար, բացի հայի աչքերից: Բայց իրարու մէջ նրանք զանազանում են իրար, եւ

5.- Տես՝ Ռի Մաքհիս, “Die Wahrheit anders ersälen. Zu Edgar Hilzenraths Armenien-Roman ” («Ճշմարտութիւնը այլ կերպով ասել - Էդգար Հիլզենրաբի հայկական վէպի մասին»), Doitsu Buuka , 3 (1998), 4:

իրաքանչիւրը միւսի յստակ բնութագրումը ունի իր մտքում: Մայրը երեխային վախեցնելուց ասում է. «Եթէ խելօք չլինես, քուրդը քեզ կը տանի»: «Հայ կանայք քրդից աւելի են վախեցնում քան թուրքից. նրանով հանդերձ, որ քրդերը թուրքի համեմատութեամբ անվնաս մարդիկ են» (էջ 187): Նշանդրէքի ժամանակ, փեսային օրհնելիս ասում են. «Յիսուս Քրիստոսը հարսիդ քրդից փրկի» (էջ 207): Ու հեքիաթախօսը բացատրում է. «Հայերը ի վիճակի չեն իրենց կանանց պաշտպանելու, որովհետեւ իրաւունք չունեն գէնք կրելու»: Եւ թուրք պաշտօնեաներն էլ հետաքրքրուած չեն միջամտելու: «Նրանց կարծիքով, պէտք է, որ քուրդը, որպէս սուլթանի երկար բազուկը, միշտ հային սարսափի ենթարկի. դա նրան հսկողութեան տակ պահելու մի ձեւ է» (էջ 207): Այսպիսի մի իրավիճակում՝ «հայը երբեք չգիտի, թէ թուրքը ե՞րբ է նրա երդիքը գլխին հըրդեհելու: Ուրեմն՝ միշտ պատրաստ է վեր ցատկելու» (էջ 47):

«Նրանք դաւաճաններ են», - բացատրում է թուրք պաշտօնեան, որ երեք հայ է կախել: «Հայերը բոլորը դաւաճան են», - աւելացնում է մէկ ուրիշը, «Եւ իրականութեան մէջ բոլորն էլ պիտի կախուեն» (էջ 28): Երբ պաշտօնեային հարց են տալիս, թէ ապացոյց ունի՞, պատասխանում է. «Նշանները կան: Կարիք չկայ ռուս-թուրքական սահմանի երկու կողմերի հայերի դաւաճանութիւնը կամ նրանց մեղսակցութիւնը փաստելու Կայսրութեան դէմ: Թուրքը պարզապէս գիտի դա: Եւ հայի մօտ գտնուած մի շիշ ռուսական շնափս կամ ռուսական կողմում ապրող մի տատիկի նամակը - երկու տարի նամակատուն մնալուց յետոյ թռռանը հասած - բաւական փաստեր են հային դատելու համար»: Հայերը միայն դաւաճանութեամբ են մեղադրում: Թուրքը կասկածով է նայում հային ու նրա հոգում ընդվզում կայ, մի տեսակ նախանձ. «Նրանք մեզ թուրքերիս շահագործում են, կարծես մեր տէրերը լինեն... ամէն ինչը նրանց ձեռքում է, դրամատները, լումայափոխութիւնը, արհեստը, առեւտուրը: Նրանք բժիշկներն են, իրաւաբանները: Նրանք իրենց երեխաներին ամենալաւ դպրոցներն են ուղարկում... Եւ քշմամու հետ են դաշնակցում» (էջ 32-33):

Թուրքի կերպարը լրանում է հանրային բաղնիքում ու պետ-
 քարանում տեղի ունեցած նողկալի արարքներով: Բայց ամե-
 նից սարսափելին Թովմա Խատիսեանի հօր՝ Վարդանի չար-
 չարանքի տեսարանն է բանտախցում՝ ամենից զգուելի, ամե-
 նից անտանելի միջոցների օգտագործումով վարպետօրեն եւ
 ամենայն սառնութեամբ գործադրուած: Արդարեւ, Հիլզենրա-
 քը կարողացել է ուսումնասիրել ու ծանօթանալ թրքական բան-
 տերում գործադրուող ու հին պատմութիւն ունեցող ամենա-
 սոսկալի տանջամիջոցներին: Ինչպէս ինքն է վկայում՝ «Բան-
 տարկեալին տանջելը թրքական բանտերում հասնում է շատ
 հին ժամանակների այնքան, որքան յիշողութիւն կայ» (էջ 374):
 Իսկ այստեղ Վարդան Թովմասեանի բանտախցում աշխար-
 հում չարձանագրուած ամենից կեղտոտ սեռային աքտն է կա-
 տարում բանտարկեալի վրայ: «Էրզրումից միայն մի քանի
 օրուայ էշով ճամբորդութեան հեռաւորութեան վրայ գտնուող
 Բէքիր քաղաքի» (էջ 162) այդ փոքրիկ պետական շէնքը, իր
 մէջ անցած-դարձածով, կարծես երեւան է գալիս իբրեւ ման-
 րաշխարհը ամբողջ կայսրութեան եւ օսմանեան կառավարու-
 թեան՝ իր վայրագութեամբ, նեխածութեամբ, անկարողու-
 թեամբ, տափակութեամբ, անտրամաբանականութեամբ,
 խարդախութեամբ: Եւ սարսափը առկայ է ամէնուրեք: «Մար-
 դիկ շնչում են այն... Մուղտրն էլ է սարսափում... դա է պատ-
 ճառը, որ ինքն էլ ուրիշներին է սարսափ պատճառում, որպէս-
 զի նրանք աւելի սարսափեն քան ինքը» (էջ 115):

Ուրացման արմատները

Թուրքերը հայերի ազգայնականութիւնը համարում են
 վտանգ կայսրութեան դէմ, եւ այդ վտանգը փարատելու հա-
 մար արմատախիլ են անում հայերին: Բայց ո՞րն է այդ ազ-
 գայնականութիւնը: Սառը երգիծանքով տրուած Հիլզենրաքի
 նկարագրութիւնները բնութագրում են թուրքի պատկերաց-
 րած «ազգայնականութիւնը», որ մղում է հային կայսրութիւ-

նը տապալելու հայկական «համաշխարհային մեղսակցութիւն» կազմակերպելու: Այս երգիծանքն ու հեզմանքով չափազանցուած մեղադրականը միջոց են թուրքի անհիմն ու ծիծաղելի տրամաբանութիւնը ցոյց տալու: Միջոց են նաեւ ցուցաբերելու հեղինակի վերաբերմունքը կամ, ասելի ճիշտ, արհամարհանքը դէպի հայկական կոտորածների համար թուրքի շինած արդարացումներն ու պատճառաբանութիւնը:

Բռնութեան ու հալածանքի իրենց ամբողջ տիրապետութեան ընթացքում, թուրքերը կայսրութեան հպատակների դէմ գործադրած խտրականութիւնն ու վայրագութիւնները արդարացնելու համար պատճառաբանութիւններ են հնարել: Եւ միշտ էլ գտել են պատճառներ: «Ուրտեղի՞ց են գտնուում այդ պատճառները», - հեքիաթախօսի ստուերը հարցնում է նրան: «Իրենց վախի մէջ», - պատասխանում է հեքեաթախօսը: Հայերը պէտք է որ յանցաւոր լինեն, որովհետեւ եթէ «այլ բան փաստուի, հարցականի կ'ենթարկուի ամէն ինչ՝ թրքական պատմութեան բոլոր արդարացումները եւ բացատրութիւնները բոլոր նրանց, որոնք այդ պատմութիւնն են գրում» (էջ 345):

Այս նոյն տեսանկիւնից եւ նոյն տրամաբանութեամբ, Հիլզենրաթը ներկայացնում է 1894-96ի կոտորածները եւ 1915ի Վանի ինքնապաշտպանութիւնը: Ի հարկէ թուրքերը այդ ինքնապաշտպանութիւնը հայկական ապստամբութիւն համարեցին: «Ինչ որ իրականութեան մէջ ինքնապաշտպանութիւն էր, կարելի էր այժմ թրքական մամուլում ու գիւղերի եւ քաղաքների մունետիկների բարձրաձայն կանչերով որպէս հայկական դաւաճանութիւն ներկայացնել, հայկական ապստամբութիւն՝ թրքական պատերազմական ճակատի ետեւ: Պէտք է ցոյց տալ, որ այդ յեղաշրջումը տարածուում է ամէնուրեք» (էջ 357):

Ուրացումի սերմերը ցանուած էին արդէն՝ հէնց ցեղասպանութեան սկզբնական շրջանում՝ կառավարութեան քայլերը արդարացնող շինծու պատճառաբանութիւնների ճամբով: Զանգուածային ձերբակալութիւններն ու համատարած կոտորածները ներկայացուած էին իբրեւ անխուսափելի միջո-

ցառումներ՝ սաստելու համար հայկական յեղաշրջումը եւ չեզոքացնելու համար կայսրութիւնը տապալելու համաշխարհային հայկական վտանգաւոր մեղսակցութիւնը: Իսկ տեղահանութիւնները՝ պարզապէս կոչուեցին «պատերազմական գօտիների հայ բնակչութեան տեղափոխման եւ վերաբնակեցման ռազմավարական անհրաժեշտութիւն» (էջ 380):

Այս բոլոր արդարացումների մէջ ամենից առաջնահերթը Վարդան Խատիսեանի դատավարութեան արձանագրութիւնն է՝ էջեր ու էջեր անմիտ հարցաքննութիւններ եւ «վտանգաւոր լրտեսի խոստովանութիւններ» վերնագիրը կրող Վարդան Խատիսեանի ընդունած սուտ յանցանքները: Տանջանքները արդիւնքի չէին հասել, Խատիսեանը ոչինչ չուներ խոստովանելիք: Եւ հիմա սպառնալիք էին կարդում նրա ընտանիքը մէկ առ մէկ ոչնչացնելու: Վարդան Խատիսեանը իր ընտանիքը, իր կնոջ ու դեռ չծնուած զաւակին փրկելու համար պատրաստ էր ընդունելու դատախազի հիւանդ երեւակայութեան ստեղծած ամէն շինծու մեղադրանք՝ մինչեւ Աւստրիայի թագաժառանգի եւ կնոջ սպանութիւնը Սարաեւոյում: Դըրդապատճառը ներկայացւում էր այն, որ հայերը այդպիսով փորձում են ի շահ իրենց մեղսակցութեան համաշխարհային պատերազմ սկսել: Նուրբ երգիծանքով ու երբեմն էլ կեղծ լըրջութեամբ այս անհեթեթ մեղադրանքները շարելով՝ Հիլզենրաթը վարկազրկում է թուրք իշխանութիւնների եւ պատմաբանների պատճառաբանութիւններն ու հայերին ուղղուած մեղադրանքները, որոնք շարունակւում են հնարուել դեռ մինչեւ այսօր: Եւ եթէ մի օր հեքիաթախօսը Վարդանի դատավարութեան պատմութիւնը պատմի պատմագիրներին, նրանք գլուխները թափահարելով պիտի առարկեն. «Մենք դա չենք հաւատում: Դա բացարձակ անհեթեթութիւն է»: Հեքիաթախօսը կը պատասխանի. «Ի հարկէ անհեթեթութիւն է: Բայց լսեցէ՛ք, տիկնայք եւ պարոնայք, միթէ իսկապէ՞ս նշանակութիւն ունի, եթէ մի անհեթեթութիւն էլ աւելացնենք հայերին ուղղուած հազարաւոր շինծու մեղադրանքներին» (էջ 389):

«Այս մեղադրանքները, որքան էլ սուտ, զբաղեցնում են մըտ-

քերը» (էջ 159): Դատավարութիւնից յետոյ, աստրիացի եւ գերմանացի երկու սպաներ խօսում են այդ մասին: Նրանք գիտեն, որ Բէքիրի դատարանում շինուած ու եփուած այդ անմիտ մեղադրանքը համոզիչ չէ Պոլսի կառավարութեան համար: Բայց գիտեն, նաեւ, որ «կառավարութիւնը անելի համոզիչ փաստեր կը գտնի մի ամբողջ ժողովրդի դէմ իր արարքը աշխարհի, մանաւանդ՝ Դաշնակիցների առջեւ արդարացնելու համար» (էջ 153):

Հայոց Ցեղասպանութեան ուրացումը, իր բոլոր յարակից հարցերով, թուրք կառավարութեան պաշտօնական քաղաքականութիւնն է դարձել: Պատմական իրականութիւնը Թուրքիայի քաղաքացուն էլ է մերժուած, ջնջուած է պատմութեան գրքերից: Անցեալի արատները հաւանական յիշողութիւնից դուրս են մղուած: Այդուհանդերձ, Հիլզենրաթը այսօրուայ թուրքին նոյնչափ պատասխանատու է համարում, անգամ եթէ նրան զլացուած է տեղեկութիւնը դէպքի իսկական տարողութեան մասին, կամ՝ եթէ նա ինքն իրեն անջատում է իր նախնիների արարքներից: 1989ի ընթացքում կատարուած մի երեսակայական երկխօսութեան ընթացքում, թուրք վարչապետը հակադարձում է իր հոգեբոյժին, որ ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Թովմա Խատիսեանի վերջին միտքը. «Դա ինձ հետ կապ ունի: Ո՛չ ոքու, այսօրուայ ո՛չ մի թուրքի հետ կապ չունի» (էջ 11): Թուրքը հոգեբոյժին զանգատում էր, թէ տառապում է մրդձաւանջներով: Եւ Վերջին Մտքի ձայնը հաւաստիացնում է նրան, թէ այդ մրդձաւանջների պատճառը թուրքերի կոտորած հայերն են. իսկ դրանք «քշմամու հնարած սուտ պատմութիւններ են»: Դա «ցեղասպանութիւն» է, բայց թուրքերը լռում են այդ մասին: «Այդ մասին ոչինչ չկայ նրանց գրքերում»:

Թուրքերը վստահաբար կը ժխտեն նաեւ Հիլզենրաթի վէպը: Նրան կողմնակալութեամբ կը մեղադրեն, իսկ նրա վէպը՝ հիւանդ երեսակայութեան արտադրանք: Եւ իբրեւ փաստ՝ կը բերեն Հիլզենրաթի իսկ հաստատումը՝ «հայերը ինձ ասում են, թէ վէպը հայկական հոգի ունի: Պատճառն այն է, որ գրելու ընթացքում ես հարիւր տոկոսով զոհերի ինքնութիւնը ըն-

դունեցի»⁶: Թուրքերը այս վերաբերմունքը, Հայոց Յեղասպանության ուրացման նրանց «հազար սուտ փաստարկություն» վրայ, մեկ փաստ եւս կ'աւելացնի:

Ինքնութեան փնտռուք

Հիլզենրաքի վէպում զարգացող մի կարեւոր թեմա է Հայոց Յեղասպանութեան առընչութիւնը վերապրող սերունդների ինքնութեան փնտռուքի հետ: Վերապրող սերունդների հոգեկան իրավիճակից ծնունդ առած ինքնութեան կամ ազգային ինքնագիտակցութեան ըմբռնումին հասնելու համար, հեղինակը փորձում է գտնել ցեղասպանութեան հոգեբանական ազդեցութիւնը: Ինչպէս վէպը գրախօսողներից մէկը՝ Դագմար Լորենցն է անդրադառնում, Խատիսեանի տիպարը ազգային ինքնութեան երեք ընտրանք ունէր իր առջեւ՝ թուրք, զուիցերիացի եւ հայ: «Վերջինը ամենից դժուարն էր, որովհետեւ նա պիտի վերստեղծէր կամ ստեղծէր մի ամբողջ կենսազոքութիւն եւ ազգային պատմութիւն: Այնուամենայնիւ, նա որոշում է կտորածները վերապրողի եւ ականատեսի տիպարը ընտրել»⁷: Երկար հարց ու փորձ կատարելով՝ Թովման կարողանում է կցկտուր պատմութիւնները իրար կապել եւ իր կեանքի պատմութիւնը կառուցել՝ թէկուզ երեւակայական: Եւ մի օր, վկայում է Վերջին Միտքը, «Ես իմ իրական ընտանեկան պատմութիւնը ունեի: Ես գիտեի իմ արմատները: Ես դարձեալ հայր եւ մայր ունեի եւ բազմաթիւ ազգականներ: Ես ունեի նաեւ անուն, որ իր աւանդութիւնն ունէր, անուն, որ կարող էի փոխանցել իմ զաւակներին ու թոռներին» (էջ 16):

Իրօք, ոչ մի տեղ հայոց գրականութեան մէջ ինքնութեան փնտռուքը այսքան վարպետօրէն չի կապակցուել Հայոց Յեղասպանութեան իրողութեան հետ ու այսքան բնական զար-

6.- Նոյն տեղում:

7.- Լորենց, «Հիլզենրաքի մէկ այլ ցեղասպանութիւնը»:

գացման հունով չի անցել, որքան «Վերջին Մտքի հեքիաթ»-ում: Եւ այս բոլորը հակառակ նրան, որ վէպը միանգամայն երեւակայական կամ, աւելի ճիշտ, վերացական կառոյց ու բովանդակութիւն ունի: Ի հարկէ՝ սա ինքնին մի տարր է, որ այս վէպին եզակի տեղ է տալիս ցեղասպանութեան գրականութեան անդաստանում: Ինձ ծանօթ չի ցեղասպանութիւնը վերապրողի վկայութիւն, յուշագրութիւն կամ վիպագրութիւն, որ այսպիսի հսկայ ընդգրկում ունենայ եւ այդքան տարածուն հարցեր ու թեմաներ արծարծած լինի՝ կոտորածների բիրտ ու վայրագ տեսարաններից մինչեւ արիւն, արցունք, տառապանք, նահատակութիւն, վերապրում, տունը, ընտանիքը, ինքնութիւնը կորցնելու ցաւ, օտարութիւն, մեռակ ու անօգնական դեզերումներ՝ անծանօթ միջավայրում, եւ դեռ՝ ի յաւելումս այս բոլորի՝ ճշմարտութեան եւ արդարութեան հասնելու անյոյս ու անարդիւնք պայքար: Իսկ այս բոլորը հիւսւած են հոյակապ պատումով՝ հայոց հին ու նոր պատմութեան հարուստ հէնքի վրայ ստեղծագործուած: Պատմութեան մէջ ներկայ են հայը, թուրքը, քուրդը՝ տարբեր մակարդակի իրենց փոխ-յարաբերութիւններով, նախապաշարումներով, իրենց ժողովրդային բանահիւսութիւնների առատ մտոյշներով, մշակոյթով ու այնքան նախնական, բայց միեւնոյն ժամանակ հմայիչ կենցաղով:

Երեւակայութիւն, պատրանք եւ իրականութիւն, իրարու խառնուած, Վերջին Մտքի սլացքն են կազմում: Եւ իրօք, տառապալից կեանքը կտրած ու ճանապարհի աւարտին հասած մարդու վերջին շունչով դուրս սլացող վերջին մտքի մէջ է պարփակուած ամբողջ պատումը, որի մէջ՝ պատմական ակնարկ, քաղաքական վերլուծում, դէպքեր, յուշեր, գաղափարախօսութիւն: Թովման հոգեվարք է ապրում եւ, ինչպէս իրաքանչիւր մեռնող, նրա վերջին միտքը իր կեանքում ունեցած բոլոր մըտքերից աւելի յստակ է: Հիլզենրաթի իր իսկ ստեղծագործութիւն Վերջին Միտքը ներկայացուած է իբրեւ կամուրջ կեանքի ու յաւերժութեան միջեւ. բայց միեւնոյն ժամանակ, դա հեղինակի կողմից գործածուած դիպուկ փոխաբերութիւն է ցեղաս-

պանութեան ու վերապրումի՝ մի ամբողջ ժողովրդի մահացումի ու նրա յաւերժականութեան կամրջումը ներկայացնող: «Ուղեղիս մէջ առաջացած այդ տարօրինակ իրավիճակը ինձ մեղմօրէն դէպի մահ կ'օրօրի: Մարդիկ իմ մասին կը խօսեն, կ'ասեն,- տես այդ մարդը ծառի պէս մահացաւ: Ծառի տերեւները թափում են, բայց արմատները՝ երբեք: Եւ ինչո՞ւ մարդկանց համար տարբեր պիտի լինի» (էջ 17):

Հիլզենրաթը ստեղծում է ինքնութիւն ու այն դնում ցեղապանութիւնը վերապրած իւրաքանչիւր հայ մարդու մտքում՝ մնալու այնտեղ մինչեւ վերջին շունչ: Եւ մահուան վայրկեանին, նրանց վերջին մտքերը «Արծուի թեւի վրայ դէպի Մասիս են թռչում. եւ այնտեղից դէպի ներքեւ, դէպի այն լայնատարած երկիրը, որ Հայաստան է կոչում»: Բայց թերեւս նրանց մըտքերը երբեք չէին լքել Հայաստանը: Հայերը երբեք այս երկրից չէին հեռացել. տեսէ՛ք.

Հայերի մտքերը ամէն կողմ են, ամէն մի ծաղկի, ամէն մի խոտի շեղքի, բողբոջի, ծառի:

Եւ օրը վերջացաւ ու մութն ընկաւ: Յեկոյ, մի շունկ բարձրացաւ ծաղիկների թերթերից, ծառերի բողբոջներից: Եւ շունկը բարձրացաւ խոտի շեղքերից եւ ամէն կողմից:

«Երբ հայերը շնջում են գիշերով, բուրբերը մղձաւանջ են ապրում»- չայնն ասաց: (էջ 462)

Թովմայի հայրն ու մայրն էլ են իրար միացել այստեղ, այս երազի աշխարհում: Վարդանն ու Անահիտը իրենց զաւակին են սպասում, որին հիմա «հայերի նախահօր անուանով Հայկ են անուանում» (էջ 463): Սպասումը երկար չի տևում: Արդէն երազի մէջ մի ամբողջ կեանք կարող է միայն մի վայրկեան տեսել: Թովման պատրաստ է իր վերջին շունչը փչելու: Մի վերջին անգամ բացում է աչքերը, եւ իր վերջին միտքը ցայտում է յստակ. «Ես գիտեմ, որ իմ վերջին միտքը պիտի թռչի թրքական պատմութեան գրքերի բացթողումների մէջ: Ես գի-

տեմ, որ պիտի մեռնեն ատելի հանգիստ, քան ինձանից առաջ ուրիշները, որ չգիտեին» (էջ 465):

Եւ, շուտով, «Անահիտը՝ Հայաստանի մայրը» գտաւ իր կոքած որդուն: «Հայկը պտղաբեր կը լինի եւ շատ ժառանգներ կ'ունենայ... Եւ Հայկի զաւակները եւ նրա զաւակների զաւակները կը լեցնեն այս երկիրը, որ միշտ էլ իրենցն էր եղել» (էջ 464):

Բայց թուրք նախարարը անհանգիստ է: Նա դարձեալ երեւում է վերջին վայրկեանի վերջին մէկ հատուածում. «Շշուկը վարակիչ է,- ասում է,- եթէ մեռած հայերը շշուկան, կարող է շշուկը սահմանից այն կողմ անցնել ու ամեն տեղ լսուել... Եթէ աշխարհում բոլոր հալածեալները իրենց զանգատը շշուկան, մի հսկայ շշուկ կը բարձրանայ,- ...ու պատկերացրէք մղձաւանջները, որ մեզ արթուն կը պահեն» (էջ 466): Վեպի վերջին պարբերութեամբ արտայայտուած այս գաղափարով՝ Հիլզենրաթը միանգամից կոտորում է վեպում կառուցուած Հայկական Յեղասպանութեան կաղապարը ու այն բացում է դեպի համարդկայինը: Հայի հալածանքը, նրա կրած ցաւն ու տառապանքը, նրա զանգատը դառնում է ամբողջ մարդկութեանը: Հայոց Յեղասպանութիւնը դառնում է ոճիր ամբողջ մարդկութեան դէմ գործուած:

Կենսագրութեան առընչութիւնը գրականութեան հետ

Արդեօք կարո՞ղ էր ցեղասպանութեան տառապանքը չկրքած մէկը ցեղասպանութեան այսպիսի մի կատարեալ նկարագրութիւն կատարել: Հիլզենրաթը հրեական Ռոջակիզումն էր վերապրել: Եւ թերեւս նա պնդում է մի այլ ազգի ցեղասպանութիւնը, քսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանութիւնը, ըմբռնելու համար գերմանացու հոգին ոճրագործութեան պահին, հասկանալու համար հրեայի հոգեվիճակը, երբ նա զոհ է գնում այդ անըմբռնելի ոճրին:

Էլի Ուիգելի կարծիքով՝ միայն նա՝ կարող է խօսել՝ ով այնտեղ է եղել: Ավիին Ռոզենֆելդը եւս հաւատացած է, որ «Նացիական ճամբարների «կեանքի» նկարագրութիւնը լաւագոյնս տուել են նրանք, որոնք իրենց կաշուի վրայ զգացել են կեանքն ու մահը իրարուց տարբերելու անհմաստութիւնը»:⁸

Հիլզենրաթը ապրել է այդ դժոխքը: Նա երեք վեպ է գրել հրեաների ողջակիզման մասին, չորրորդը՝ հայերի ցեղասպանութեան մասին է, մի տեսակ պարտքի հատուցում՝ համամարդկային իմաստով: Եւ այդ վեպը չէր կարող այսքան յաջողութիւն գտնել, եթէ նրա հեղինակը չգիտնար, թէ ի՞նչ է նշանակում հալածուել քո ինքնութեան պատճառով, հալածուել՝ մի տարբեր Աստծու երկրպագելու համար: Նշանակալից է վեպում ներկայացուող կապը Հայկական Ցեղասպանութեան եւ Հրեաների Ողջակիզման միջեւ: Իսկ այդ կապը պարզ հաստատում կամ մէջբերում չէ, ինչպէս բազմիցս կրկնուած Հիթլերի այն խօսքը, թէ «Վերջապէս, ո՞վ է այսօր յիշում հայերի բնաջնջումը»: Կապը ստեղծուած է հեղինակի մտացածին Վարդան Խատիսեանի կրկնակի զոհագործումով: Այս նորովի յղացքով հեղինակը ընդգծում է ցեղասպանութիւնը՝ իբրեւ ոճիր, որ գործում է ոչ միայն մարդկային մի յատուկ խմբակցութեան, այլեւ՝ ամբողջ մարդկութեան դէմ: Դեռ ատելի՛ն, ոճիրը իր ազդեցութիւնն է թողնում ոչ միայն զոհի, այլ նաեւ՝ զոհագործողի, դահճի վրայ. «Այդ օրը, կիզարանի երդիքին մոխրացած հրեաների հոգիների մէջ նստած էր նաեւ հոգին մի թուրքի եւ մի հայի՝ անունը Վարդան Խատիսեան» (էջ 459):

Հայոց Ցեղասպանութեան գրականութիւնը լի է կոտորածների սարսափելի վկայութիւններով ու արքայի ճամբաների տառապալից նկարագրութիւններով: Այդ գրականութիւնից առկայծում է անհուն թախիծ ու մռայլութիւն եւ կամ՝ հոգու ցասմալից ընդվզում դէպի ոճրագործը: Հայ հեղինակը, ժամանակով ու տարածութեամբ որքան էլ հեռու Դէպքից, չի կա-

8.- Shu David Roskies, "The Holocaust According to Literary Critics", Prooftext Ամսագրում, Մայիս 1981. էջ 209-16:

րող դատել այնքան առարկայօրէն ու այնքան համոզիչ, որ-
քան Հիլզենրաթին է յաջողուել: Պատճառն արդեօք նրա ոչ-
հայ լինե՞լն է, որ թոյլ է տալիս նրան ինքնիշխան Դէպքից ան-
ջատել ու այն դիտել անկողմնակալ ու առարկայական աչքե-
րով: Պատճառն արդեօք նրա ոչ-հայերէն՝ անլի հասանելի
մէկ այլ լեզուով գրե՞լն է, որ նրան այսքան յաջողութիւն է բե-
րել: Գուցէ երկուսն էլ միաժամանակ:

Շատ սովորական, երբեմն նոյնիսկ անտարբեր ոճով՝ հեզ-
մանքի ու երգիծանքի շեշտով գեղուն, Հիլզենրաթը արսորի
կարաւաններն է նկարագրում: Եւ դա կարծես անլի խորն է
ազդում քան սուգ ու ողբ.

*Այդ բոլորը շար մարդկայնօրէն էր կապարւում: Եւ
Ալլահը վկայ էր, որ յանցանքը զափթիէներինը չէր, ե-
թէ հայերը այդքան շար բեռ ունէին անլի քան կարող
էին կրել: Բեռների մեծ մասը թափուած մնում էր ճամ-
բաներում երբ զափթիէները կարաւանը քշում էին հայ-
հոյանքներով, անարգանքով, մի քիչ մարակով նրանց
խուրուրդ փայլով: Բայց որովհետեւ հայերից շարերը
այդքան արագ չէին կարող քայլել, մանաւանդ ծերե-
րը, մարակը խուրուրդ չէր փայլիս, հարուածում էր: Բայց
դա անխուսափելի էր, որովհետեւ այլ կերպ ինչպէ՞ս
կարելի էր կարգը պահել եւ անդադար քայլելու հրա-
մանը գործադրել: Եւ վերջում, երբ շար ծերերը կամ
բոյլերը ընկնում էին ուժասպառ եւ պիտի գնդակահար-
ւէին, քանի որ ըստ հրամանի ոչ ոք չպիտի կենդանի
մնար եթէ յեղ էր ընկել, այդ ժամանակ պարզ էր զափ-
թիէների համար, որ իրենք մարդկայնօրէն էին վարուել
(էջ 393):*

Մի ուրիշ տեղ հեղինակը նկարագրում է, թէ ինչպէ՞ս են քուր-
դերը յարձակում 5000անոց կարաւանից մնացած փոքրա-
թի խեղճների վրայ, երբ կարաւանը քրդական բնակավայ-
րերի մէջ է առաջանում.

Նրանք բռնաբարեցին կենդանի մնացած բոլոր կանանց: Եւ հեծեցին կանանց վրայ ինչպէս հողմը անպարի աւազաբուներէի վրայ: Շարքերը այդ կանանց բռնեցին ու փարան իրենց հեպ, ուրիշները նրանց գեղի վրայ բողած գլուխները կտրեցին, որովհետեւ նրանք կա՛մ մեռած էին, կամ այնքան ծեր էին, որ իրենք դրանց հեպ իրենց արածից ամաչեցին:

Նոյնիսկ այս սոսկալի տեսարանը փախուստ չի տուել հեղինակի դառը հեզմանքից. «Քրդերը նրանց հագուստներն ու կօշիկներն էլ խլեցին ու մերկացրին զոհերին, բայց դա չանհանգստացրեց հսկիչներին, քանի որ նրանք մտածեցին, թէ վերջապէս ամառ է եւ զոհերը չեն մրսի, եթէ մերկ ու բոքիկ քշուելու լինեն» (էջ 397):

Կրօնական եւ ազգային ինքնութեան ազդակները կարեւոր դեր են ունեցել Նացիներին հրեութեան բնաջնջումին մղելու մէջ: Այդ հարցին խոր գիտակցութիւնը Հիլզենրաթ արտացոլում է վէպում: Թեշքիլեթը Մահսուսէի մի ներկայացուցիչը այսպէս է բացատրում. «Աբդիլ Համիդը կարծում էր, թէ կարող է հարցը լուծել պարզապէս հայերին մոսուլման դարձրնելով: Բայց Երիտթուրքերը եւրոպացիներից սովորեցին, որ միայն մենք մեր քաղաքացիների կրօնի մասին չպիտի մտածենք, բայց նաեւ նրանց ազգային կեցուածքի, ցեղի ու արիւնի մասին» (էջ 373): Հայերը նոր թուրքի, նոր Թուրքիայի միակ բնակչի, ստեղծման մէջ պէտքական տարր չէին: Տակաւին, նրանք խոչընդոտ էին եւ պիտի վերանային: Միթէ սա նման չէ՞ Նացի Գերմանիայում սաղմնաւորուող գաղափարաբանութեան, որ հրեութեան, գնչուների եւ այլոց բնաջնջման գնով զործադրուեց: Բայց հրեաները Աստծու ընտրեալն էին եւ ի հեճուկս բոլոր աղէտների պիտի յարատեւէին: Եսայի Մարգարէի մատուցած փոխաբերութիւնը դա է խորհրդանշում: Հրեայ ժողովուրդը այդ փոխաբերութեան մէջ յիշուած կաղնի ծառի բունն է. ծառը աշնան հազարաւոր տերեւներ է թափում, բայց բունը դիմանում է (Եսայի 6:13): Հրեայ ժողովուրդը վե-

րապրեց ու ծաղկեց: Պատահական չէ, որ Հիլզենրաթը նոյն փոխաբերութիւնը հայերի համար է գործածում եւ հայ ժողովրդի յարատեւումն է նախատեսում. «Ճառի տերեւները կարող են բափուել, բայց երբեք արմատները»:

Ամերիկայում հրէութեան ապագայի մասին մտորելով եւ մարգարէի խօսքերին գիտակից, Բեռնարդ Զոհենը հաստատում է, թէ «Շէոր Եշուվն է՝ ապրող մնացորդացը, որ պիտի ապահովի հրէականութեան (Judaism) եւ հրեայ ժողովրդի յարատեւումը»:⁹

Հիլզենրաթը հաւատացած է, որ հայերի Շէոր Եշուվը պիտի ապահովի ազգի վերապրումը:

9.- Bernard Cohen, "Sociocultural Changes in American Jewish Life as Reflected in Selected Literature (Ruthford, Madison, Teaneck: Fairleigh Dickinson University Press, 1972), էջ 250: